

O LEGADO DE ROUSSEAU

Relixión, Educación e vaivéns da Historia

Herminio Barreiro Rodríguez

Universidade de Santiago de Compostela

OS ILUSTRADOS E OS XESUITAS. O CASO ROUSSEAU

É sabido que os ilustrados franceses do século XVIII constrúen a súa filosofía crítica e práctica en permanente polémica coa ideoloxía relixiosa dominante do Antigo Réxime. Esta ideoloxía tiña, particularmente en Francia, como vangarda e punta de lanza os xesuítas. Establecido xa, desde o século XVII, o mapa relixioso de Europa, os xesuítas controlaban, coa súa organización e peso institucional, o "territorio católico". As guerras relixiosas quedaran atrás.

O racionalismo ilustrado -crítica *omnia* e multilateral que abrangue case tódolos dominios da filosofía, a ciencia, a arte, a educación e a cultura- arrinca, pois, dunha situación obxectiva, ideoloxicamente clara e ben delimitada. Pretendíase substituír unha cultura mera-

mente "literaria" e arcaica por unha cultura científica e moderna.

Non obstante, a posición subxectiva das principais figuras da Ilustración será moi variada. Uns instálanse desde un principio, en posicións irreductiblemente espiritualistas e dualistas (Voltaire, Rousseau), outros maniféstanse sempre como radicalmente materialistas e monistas (Helvétius, D'Holbach). E algúns evolucionan dunha a outra posición - o Diderot das *Lettres philosophiques* á *Promenade du sceptique* e á *Lettre sur les aveugles*¹.

O que os une é unha loita decidida *de todos* contra o Antigo Réxime, e contra todo o que este representaba: sistema político-económico, ideoloxía, valores. E isto tanto desde posicións espiritualistas, coma desde posicións materialistas². Desde unha concepción do mundo transcendentalista (Voltaire e

1. Vid. Carmen Roig: Estudio preliminar de *El sobrino Rameau*, Cátedra, Madrid, 1985, p. 11.

2. Habería que remitir-lo lector ós estudos clásicos de Jorge Plejanov, sobre o materialismo francés do XVIII.

a "relixión natural", Rousseau e a "relixión civil") ou desde o firme propósito de iniciar-la crítica polos "deuses do ceo" (D'Holbach: *El cristianismo desvelado* - materialismo- e *Sistema de la naturaleza* -monismo e consideración do home coma unha substancia única-).

E o que os separa son algunhas razóns de principios e certas cuestións metodolóxicas, prácticas e programáticas. Sen conta-las maiores ou menores afinidades persoais entre todos eles, as simpatías e antipatías mutuas, así como as admiracións e os ciumes un labor colectivo que sabían era grande e decisivo para o futuro da Humanidade.

Nesa loita unida e decidida contra o Antigo Réxime, os xesuítas -principal baluarte doutrinal da Igrexa como institución ideolóxico-política dominante no devandito período- serán o branco principal dos seus ataques. É aquí onde hai que busca-la crítica máis seria das relixións reveladas e é aquí onde hai que busca-las orixes do anticlericalismo e o ateísmo contemporáneos. Cos socialistas (desde os utópicos ata Marx e Lenin), a crítica da relixión será simplemente unha "cuestión derivada" ("a relixión non é máis có reflexo espectacular dun mundo trocado") e nunca o obxecto principal da crítica.

Curiosamente -e paradoxalmente-, os ilustrados -unánimes na crítica da organización xesuítica- serán, case na súa totalidade, xentes formadas e educadas

por mestres xesuítas. E case sempre resulta fácil detectar neles esa mestura de amor e odio cara ós homes da Compañía e cara ó seu labor pedagóxico. Atacan os fins últimos do seu ideario educativo (desde a utilización do latín como vehículo de transmisión cultural -eles defendían, en cambio, as linguas nacionais, como Helvétius- ata as "formas de educación") e atacan a súa doutrina. Pero preservan, en moitos casos, as persoas. Trazos de mala conciencia persoal, de arrepentimento e mesmo de dor na crítica despiadada, pódense advertir, por exemplo, en distintas pasaxes do *Tratado de la tolerancia*, de Voltaire.

Rousseau é un caso á parte. Criado no ambiente calvinista de Xenebra, a relixiosidade será nel un sentimento moi interiorizado. Chegará incluso a caer en certas veleidades xansenistas. Cando chegue a alcanzar plena madurez o seu pensamento racionalista, seguirá considerando a relixión como panca fundamental de transformación social. Sen embargo, en ningún momento inicia o seu discurso crítico polos "deuses do ceo", aínda que nel a crítica da relixión revelada e a busca da relixión antropoloxizada e curtada á medida das necesidades do novo "home" que pretende, é sempre moi profunda e radical. Rousseau é un espiritualista intransigente que entra a fondo nos problemas terrenais. Metodoloxicamente, o seu é o mesmo punto de partida có dos socialistas do XIX. A única diferenza é que, para Rousseau, a relixión está no centro

das preocupacións humanas, mentres que, para os socialistas, debe quedar a un lado.

Pero vexamos como Rousseau rememora as súas "segundas" preocupacións relixiosas (porque as primeiras chegaríanlle do ambiente calvinista, que axiña abandona). Di en *Las Confesiones* que as súas lecturas das obras de Port-Royal "volvérono medio xansenista", ata que un xesuíta, o Padre Hemet, vai contrarrestar esta influencia. Califica ó Padre Hemet como "un xesuíta bo e sabio, e a súa memoria heina de venerar sempre". Rousseau acudía con frecuencia á súa casa. E di:

"Me familiaricé poco a poco con su casa, y su biblioteca estuvo siempre a mi disposición. El recuerdo de este tiempo dichoso se enlaza con el de los jesuítas hasta el punto de hacerme amar al uno por el otro. Y aunque su doctrina me haya parecido siempre peligrosa, jamás he podido aborrecerles de corazón"³.

Velaí un exemplo claro da ambivalencia deses sentimentos dos ilustrados, ós que antes nos referiamos. Por unha banda, atácase a doutrina xesuítica, por outra, enáltécense as calidades pedagóxicas dos seus mestres. Sabían distinguir moi ben entre a crítica das ideas e a conciencia das persoas. Non en van, sería a tolerancia un dos principios que defenderían con máis ardor.

Tolerancia que non era incompatible coa intransixencia e a radicalidade nas cuestións de fondo.

Mais hai outro episodio pouco coñecido de *Las Confesiones*, que pode resultar aínda máis revelador. Episodio que, ademais, nos atangue máis de cerca. Entre 1743 e 1744, Rousseau desempeña un cargo diplomático na Embaixada Francesa na República de Venecia. Alí coñece ó vasco Manuel Ignacio de Altuna y Portu, "uno de esos hombres raros que sólo produce España, aunque demasiado pocos para su gloria"⁴. Altuna era un xove vasco que, xunto ó Conde de Peñaflorida e D. Joaquín de Eguía, constituirían o famoso triunvirato de "los caballeritos de Azcoitia", introductores do espírito da Ilustración en Euskadi e promotores da "Sociedad Vascongada de Amigos del País". De Altuna fai Rousseau grandísimos eloxios. Ámbolos dous cultivan a súa amizade en Venecia e, pouco máis tarde, en París. Nacería alí entre eles un compromiso profundo que non se puido cumprir, entre outras razóns, porque Altuna morrería axiña. Di del Jean-Jacques:

" Este hombre, profundo lo mismo de corazón que de cabeza, distinguía a los hombre y fue mi amigo... De tal suerte nos unimos, que proyectamos vivir juntos. A la vuelta de algunos años debía yo pasar a Azcoitia para vivir con él en sus tierras... Sólo faltó lo que no depende de los hombres

3. J. J. Rousseau, (1979): *Confesiones*, Espasa-Calpe, Madrid, pp. 216-217.

4. Ibidem. E para todo o que se refire á súa biografía, vid. L. Ducros, (1970): *J.J. Rousseau*, Slatkine, Xenebra, 3 vols.

en los proyectos mejor concertados. Los acontecimientos posteriores, mis desastres, su casamiento y, en fin, su muerte nos separaron para siempre" (*Conf.*, 282-283).

¿Que pasaría se Rousseau viñese a Azkoitia? ¿Nacería alí o *Discurso sobre el origen y los fundamentos de la desigualdad entre los hombres*, *El contrato social* e *Emilio o de la educación*? ¿Podería ter traducción española a "iluminación de Vincennes"? Hipótese, en calquera caso, de pura ficción histórica, pero tamén imaxinacións retrospectivas cargadas de suxerencias...

Pódese imaxinar a Altuna e a Rousseau paseando polas rúas da vella Azkoitia e indagando a fondo nos misterios da teoloxía, que terminaría levándolos -¡quen sabe!- á refundación dunha nova relixión "natural", "civil" e "universal", na que, posiblemente, ámbolos dous estarían empeñados... A Ilustración francesa quedaría sen a súa marea máis orixinal e audaz. O "discurso sobre o home" de J.J. Rousseau⁵ nacería doutro xeito. Ou quizais non nacería. O "novo contrato social" que el preconizaba para restituí-la "bondade orixinal e natural" do home, tampouco tería lugar. A psicoloxía andaría durante moitos anos ás apalpadadas...

En fin, o océano das casualidades na historia veríase obrigado a calmar por un momento a súa marusía... Non esquezamos que Rousseau o cándido, o "bo

salvaxe", o naturalista, o igualitario, andaba moi ocupado daquela -varios anos antes de 1749, é dicir, varios anos antes da célebre "iluminación de Vincennes", da súbita toma de conciencia sobre a mensaxe que estaba disposto a legar ó mundo -coas relacións entre "razón" e "sentimento", entre cerebro e corazón. E como para el "existir es sentir", toda a súa atención a acapara, naquel momento, o sentimento natural relixioso ou, como el dicía, o sentimento máis fondamente arraigado no corazón popular.

Sen a influencia dos seus amigos de París, a súa obra camiñaría seguramente por aí. Porque, dalgún xeito, mesmo en París, esa seguiu sendo a súa preocupación dominante, só que, quizais *malgré lui*, peneirada, encorada e penetrada pola ideoloxía iconoclasta dos seus compañeiros de xeración, que estaba sen dúbida lonxe, moi lonxe do seu corazón (véxanse as últimas páxinas das *Meditaciones de un caminante solitario*), pero preto, moi preto do seu pensamento.

Con todo, ó imaxina-la imposible estancia de Rousseau en Azkoita, cabe-ría preguntarse -tal e como suxería o profesor Henri Guillemin nunha recente conversa-: "¿Fue Juan Jacobo un hombre "perseguido" por sus amigos, en virtud de sus creencias religiosas?" ¿Foi a relixión -preguntámonos nós- a razón fundamental das súas con D'Holbach, Diderot e Madame d'Épinay? Quizais se-

5. Vid. A. Sánchez Vázquez, (1968): *Rousseau en México*, Grijalbo, México.

xa preciso volver un día sobre estas preguntas. Imponse un novo cotexo de *Las Confesiones* e das *Contraconfesiones* -de Mme. d'Epínay-. Cómpre entrar na lectura interlineal de ámbolos dous textos.

El contrato social é un discurso sobre o "cidadán". Publícase en 1762. Nada máis "terreal" ca este libro, é certo. Pero nese mesmo ano aparece o *Emilio*, un discurso sobre o home "reatopado" que está disposto a reconciliarse co "cidadán" (natureza e sociedade, de novo xuntas). Un libro que leva dentro un programa pedagóxico revolucionario que conmoverá os alicerces do mundo da educación. Unha mensaxe "esencialista" da que aínda non conseguimos desfacer-nos. Un oasis ideal para o lecer de tódalas utopías didácticas. Un libro, en definitiva, no que o sentimento relixioso volve estar presente, con máis estrutura nacionalizadora ca nunca e moito máis argumentado (abóndenos con pensar na "Profesión de fe del Vicario Saboyano"). Así pois, o discurso relixioso non cesa en Rousseau.

Mais -seguimos preguntándonos-, ¿que ocorrería en Azkoitia, con Altuna e Rousseau xuntos? Porque, ¿de que e sobre que discutirían en Venecia e París? Probablemente, de tódalas heterodoxias imaxinables. Pero, ¿cal era neles o punto de partida ou o punto de encontro? Non sería imposible que fora a doutrina xesuítica... Pero é posible pensar na formación xesuítica de Altuna. Imaxinemos por un momento o seu escenario xeográfico en Euskadi: Azkoita, no val do

Urola. Moi preto, ó pé do Iparratz, Azpeita. No medio, a Casa torre de Loyola, fogar de Ignacio e berce da compañía de Xesús. Un pouco máis lonxe, despois de subir ó monte Elosua e descender pola outra aba, Bergara. E, en Bergara, o Colexio, que se convertería -bastante despois, en 1776, dous anos antes de morrer Rousseau e algúns anos despois de morrer Altuna- no "Real Seminario de Estudios de Vergara".

Moitas cousas aconteceron despois. Os xesuítas chegaron a ser conselleiros, asesores, directores espirituais e confesores dos grandes burgueses, pero tamén, bastante máis tarde, apóstolos e defensores dos pobres e oprimidos do mundo. Sen conta-las súas formas de inculturización que foron, máis tarde, tan imitadas por outros. Do integrista máis recalcitante á teoloxía da liberación dos nosos días. De Ignacio de Loyola a Ignacio Ellacuría. O abano ideolóxico enteiro do noso tempo. Produce vertixe esta ambivalente historia. Porque, ¿onde está hoxe a vangarda daquel pensamento e daquela acción, en Francia ou no Salvador?

ROUSSEAU SÓ. SEGUINDO A ROUSSEAU

Non, non foi posible a viaxe a Euskadi. E Rousseau ficou só en París. Voluntariamente só e apartado -faríao moi axiña- dos circuítos mundanos do "despotismo ilustrado". Rousseau seguía apostando con forza pola natureza e polos sentimentos. Retírase ó arredores de

París -volverá case diariamente, pero só para pasear e aspira-lo aroma do café recién chegado das colonias; e só ás veces para conversar con certos amigos e amañar asuntos-. Está anunciando o nacemento da conciencia romántica. Simultanea os seus traballos filosóficos de fondo -o seu legado á historia- cunha novela "choromiqueira" que inagura a literatura sentimental: *La nueva Eloísa*. Sente morriña pola súa pequena patria de Xenebra, o lago Léman, as montañas ("prefiro ser un cidadán libre da miña República de Xenebra antes ca un súbdito do rei de Francia"). Convértese nun solitario. Aínda que poucas veces houbo un *solitario* máis *solidario*.

Rousseau vai pasa-lo que lle queda de vida escribindo sobre os demais. El, o aparentemente máis individualista, rebelde, insubmisio, inclasificable, heterodoxo, contradictorio -por ser dialéctico-, vaise converter, para os políticos xacobinos do período máis radical da revolución Francesa de 1789, no "filósofo" *par excellence*. El será o inspirador das "indómitas hazañas de los políticos de la época del Terror" -tal e como apunta Albert Manfred⁶-. Pero os seus escritos serán igualmente lectura principal do xove Napoleón Bonaparte⁷. Velaí, pois, a teoría revolucionaria do movemento social e político do 89 e do 93. Quizais non ra-

zón suficiente -como diría Pierre Vilar, pero si razón necesaria.

E, moitos anos despois, será o autor de cabeceira ¡de Manuel Azaña!, dirixente, neste século, do proceso republicano español⁸. E máis tarde aínda, xa polos anos 60, o filósofo italiano Galvano Della Volpe escribirá sobre Rousseau e Marx⁹, e sobre a prolongación e entrada do pensamento político de Rousseau nos problemas constitucionais e de organización social que poderían xurdir no socialismo.

Tamén a comezos dos anos 60, Adolfo Sánchez Vazquez abordará a interpretación da ideoloxía independentista americana á luz do pensamento de Rousseau (*Rousseau en México*). Rousseau, á sombra de Francisco Villa, no Norte, en Chihuahua. Rousseau, detrás de Emiliano Zapata, no Sur, ¿en Chiapas?...

E aínda máis: Louis Althusser, en *El porvenir es largo*, ese estremecedor libro de memorias do noso tempo ultimísimo¹⁰, rende tributo ó legado aínda vivo de Rousseau. Fala do Rousseau teórico do Estado e do fin do Estado, na democracia directa do "contrato" e na expresión dunha "vontade xeral" que non morre nunca. Do Rousseau como pri-

6. A. Manfred, (1989): *Tres retratos de la Revolución Francesa*, Progreso, Moscú.

7. A. Manfred, (1980): *Napoleón Bonaparte*, Akal, Madrid.

8. Véxanse as súas *Memorias políticas y de guerra*.

9. G. Della Volpa, (1975): *Rousseau y Marx*, Martínez Roca, Barcelona.

10. L. Althusser, (1992): *El porvenir es largo*, Destino, Barcelona.

meiro teórico da hexemonía, despois de Maquiavelo. Nunha palabra, do Rousseau constructor e organizador do novo Estado que necesitaba a burguesía, e do Rousseau utópico do *Emilio* (o home eterno, universal e perfecto), e do Rousseau realista das *Consideraciones sobre el gobierno de Polonia*. Do Rousseau "esencialista", capaz de deseñar unha pedagogía "universal", ó Rousseau "reformista" e "revolucionario", que considera a educación como un importantísimo asunto de Estado.

En definitiva, velaí está o legado de Rousseau. Un Rousseau multivectorial, que entra na nosa época por múltiples camiños. Un Rousseau riquisimamente dialéctico e autodidacta, anárquico e xenial, imprevisible, dubitativo ás veces, contundente outras, capaz de bambearse sen medo entre a represión e a liberación, os dous extremos do proceso educativo. Un Rousseau que estará na orixe do *self made man* americano e da pedagogía para a "democracia burguesa" de J.Dewey. Pero un Rousseau que, por exemplo, está tamén detrás do máis moderno, poderoso e estimulante concepto de *Liberdade*.

Rousseau afirma a liberdade con semellante énfase que ilustrará así, mellor ca ninguén, a forza material que adquiren ideas xustas cando son formuladas nun momento oportuno da historia. A liberdade -entón- como valor principal de afirmación do individuo e do cidadán fronte ó súbdito sometido do Antigo Réxime. Liberdade para ser un

entre outros. (Aínda era cedo para entender-la liberdade como conciencia da necesidade).

A *liberdade* é o concepto básico da filosofía de Rousseau. Liberdade para fundir natureza e sociedade (unha utopía daquela), para amalgama-lo natural e o social (Marx puntualizaría despois todo isto). Liberdade como valor inalienable, mais imposible sen a *igualdade* (igualitarismo pequeno-burgués). Igualdade imprescindible para que a liberdade poida ser auténtica. Liberdade de iguais para que triunfe a *fraternidade*. Triloxía revolucionaria de 1789, que será sempre pura abstracción se non se encarna en procesos materiais e concretos (Marx), nunha conquista que non cesa (Lenin), nunha transformación constante...

Rousseau presente que nada hai irreversible na historia. Porque, para el, o home é, ante todo, un ser revolucionario e transformador, que non se resigna eternamente ante as adversidades. Dalgún xeito, anticipa a tese da loita permanente entre o vello e o novo. Máis aínda: o home constrúe e modifica cada día a súa propia vida. Por iso as revolucións e, en xeral, os grandes cambios sociais deben ser "traballados" a cotío. Parece que Rousseau, no *Contrato* -corrixía incesantemente os seus borradores e nunca o deixaban satisfeito-, "lía" xa a vasta complexidade do noso tempo. Ese pode se-lo seu mellor legado.

(Revista Galega do Ensino, 3, maio, 1994)